

KWESTIA GODNEJ ŚMIERCI
WE WSPÓŁCZESNEJ
DEBACIE BIOETYCZNEJ

K S . M A R E K K U M Ó R

KWESTIA GODNEJ ŚMIERCI
WE WSPÓŁCZESNEJ
DEBACIE BIOETYCZNEJ

ho**ini**

Recenzenci

prof. dr hab. Andrzej Derdziuk OFM Cap
Wydział Teologii KUL

ks. prof. dr hab. Paweł Góralczyk
UKSW Warszawa

Projekt okładki

Ewa Natkaniec

Redakcja

ALDONA IBEK

Konsultacja

TOMASZ M. DĄBEK OSB

Projekt finansowany w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa
Wyższego pod nazwą „Regionalna Inicjatywa Doskonałości” w latach
2019-2022 nr projektu 028/RID/2018/19, kwota finansowania 11 742 500 zł

Marka Homini jest częścią
Wydawnictwa Benedyktynów Tyniec

ISBN 978-83-8205-039-4

Wydanie pierwsze – Kraków 2020

© Copyright by Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów
ul. Benedyktyńska 37, 30-398 Kraków
tel.: +48 (12) 688-52-90
tel./fax: +48 (12) 688-52-91
e-mail: zamowienia@tyniec.com.pl
www.tyniec.com.pl

Druk i oprawa:

Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów
druk@tyniec.com.pl

Spis treści

Wykaz skrótów7
Wprowadzenie9
Wstęp	13
1. Historia rozumienia eutanazji jako godnej śmierci	19
2. Eutanazja próbą uwolnienia się od cierpienia	41
3. Argumentacja w debacie nad prawem do śmierci	67
4. Opieka paliatywna – alternatywa dla eutanazji	93
5. Opieka duchowa w stanie paliatywnym131
6. Prawa człowieka w stanie paliatywnym159
7. Rozumienie uporczywej terapii177
8. Godziwość rezygnacji z terapii uporczywej199
Zakończenie.247
Bibliografia257
Indeks osobowy273

Wykaz skrótów

CHL	Adhortacja <i>Chrystifideles laici</i>
ChS	„Chrześcijanin w świecie”
DM	Encyklika <i>Dives in misericordia</i>
EV	Encyklika <i>Evangelium vitae</i>
GS	Konstytucja Soboru Watykańskiego II <i>Gaudium et spes</i>
KKK	Katechizm Kościoła Katolickiego
L'OR	„L'Osservatore Romano”
LG	Konstytucja Soboru Watykańskiego II <i>Lumen gentium</i>
RH	Encyklika <i>Redemptor hominis</i>
RP	Encyklika <i>Reconciliatio et paenitentia</i>
VS	Encyklika <i>Veritatis splendor</i>
SC	Konstytucja Soboru Watykańskiego II <i>Sacrosanctum Concilium</i>

Wprowadzenie

Współczesne pomieszanie pojęć w zakresie ochrony życia i zdrowia sprzyja manipulacji przez liberalne media, które powtarzają stwierdzenia mające na celu przekonywanie niezorientowanych ludzi do przyjęcia mentalności przeciwnej życiu. Postęp kultury śmierci szerzy się między innymi przez brak odpowiedniej reakcji środowisk *pro life*, które nie zawsze mają wystarczająco dużo danych do porządkowania i wyjaśniania znaczeń podstawowych terminów używanych w dyskusjach bioetycznych. Dlatego wyrazem gotowości do służenia Ewangelii życia winno być aktywne włączenie się w debatę na temat godności i świętości życia na bazie dobrego przygotowania metodologicznego opartego na solidnej wiedzy i właściwym wyczuciu mentalności społecznej.

Z radością trzeba zatem powitać publikację ks. Marka Kumóra zatytułowaną *Kwestia godnej śmierci we współczesnej debacie bioetycznej*. Zagadnienie podjęte w pracy jest nie tylko aktualne i ważne, ale też w sposób szczególny konieczne do głębszego rozważenia. Toczące się w literaturze naukowej i mediach dyskusje ujawniają zamęt w tej dziedzinie i stają się źródłem wielu nieporozumień z powodu różnego rozumienia niektórych rzeczywistości. Troska o jasne wyjaśnianie pojęć i precyzyjną terminologię oraz ukazywanie tych rzeczywistości we właściwym kontekście czyni zamierzenie badawcze ks. Marka Kumóra adekwatnym do oczekiwań rzetelnego ujęcia współczesnej debaty. Autor potrafi łączyć bezstronną narrację fenomenu cierpienia, śmierci i umierania z polemicznym zaangażowaniem prezentującym nauczanie Kościoła oparte na Objawieniu, wsparte solidnymi argumentami naukowymi i potwierdzone doświadczeniem ludzkiej egzystencji.

Odróżniając prawo do godnej śmierci od prawa do śmierci, ks. Marek wskazuje na niuanse wykorzystywane przez manipulato-

rów opinią społeczną do narzucania mentalności eutanatycznej. Argumentując postawę akceptacji dla osoby, opartą na poszanowaniu jej godności, wskazuje na konieczność respektowania uwarunkowań natury i łaski, w których to wymiarach funkcjonuje osoba. Ważne jest też podkreślenie wymiaru społecznego i religijnego, które sytuują proces umierania i śmierci w kontekście odpowiedzialności przed ludźmi i przed Bogiem.

Udział w debacie bioetycznej, oparty na prezentacji przekonującej argumentacji, winien być klarowny i jednoznaczny. Praca ks. Kumóra podejmuje temat niezwykle ważny i interesujący, a niekiedy spychany na margines zainteresowań teologów. W zakres zagadnienia prawa do godnej śmierci wchodzi komponenty biologiczne, społeczne, prawne, psychologiczne oraz duchowe i religijne. Każdy z tych aspektów domaga się gruntownego przebadania i wnikliwej analizy, która weźmie pod uwagę wzajemne zależności i uwarunkowania ujawniające się we współczesnej kulturze. Wielowątkowe potraktowanie tematu stanowi o walorze pracy, która posiadając interdyscyplinarny charakter, zachowuje właściwe teologii moralnej uwrażliwienie na ukazanie tej rzeczywistości w aspekcie dobra i zła oraz formułuje powinności określonych osób i grup społecznych.

Mnogość narzędzi komunikowania we współczesnym świecie powoduje trudność w określeniu zakresu debaty bioetycznej. Dyskusja na tematy bioetyczne toczy się bowiem w przestrzeni życia publicznego w mediach tradycyjnych i społecznościowych, w postaci nagłaśnianych wypowiedzi polityków oraz w naukowych rozprawach uczonych, którzy spierają się na temat zasad regulujących tę dziedzinę. Dyskurs prowadzony na temat tanatologii w życiu społecznym wskazuje na konkretność procesu umierania i śmierci oraz praktyczne aspekty tej rzeczywistości. Tak szeroki zakres problematyki zmuszał Autora publikacji do uwzględnienia wyników badań opinii publicznej oraz przeglądu doniesień medialnych w zakresie tej problematyki. W pracy bierze on zatem pod uwagę treści zawarte w Magisterium Kościoła, pozycjach książkowych podejmujących zagadnienia godnej śmierci, sympozjach, referatach, artykułach, jak również na internetowych fo-

rach naukowych. Ponadto w bibliografii zostały zawarte pozycje, które ukazały się w czasopismach „Niedziela” oraz „Tygodnik Powszechny” a także w dzienniku „Gazeta Wyborcza”.

Praca obejmuje osiem rozdziałów omawiających historię rozumienia eutanazji oraz jej aspekt społeczny, medyczny i prawny. Prezentując zakres tematyczny debaty w kwestii eutanazji, ks. Kumór przytacza poglądy zwolenników eutanazji i jej przeciwników. Kolejna część książki poświęcona jest opiece paliatywnej. Specjalistyczna troska o chorego w finalnym etapie życia została ukazana jako alternatywa dla eutanazji mająca na celu eliminowanie bólu oraz zapewnienie podstawowej opieki medycznej i egzystencjalnej. Ważnym wymiarem jest zagwarantowanie asystencji duchowej przez towarzyszenie choremu i sprawowanie posługi sakramentalnej. Od opieki paliatywnej trzeba odróżnić zagadnienie uporczywej terapii, która ma swoje uwarunkowania dopuszczające do jej zaniechania w przypadku diagnozy medycznej stwierdzającej nieproporcjonalność podejmowanych działań w stosunku do oczekiwanych rezultatów. Określenie zasad godziwej rezygnacji z uporczywej terapii stanowi ważny element ostatniej części pracy.

Niniejsza publikacja w sposób odważny i jednoznaczny podejmuje zagadnienie prezentacji zagadnień wchodzących w zakres współczesnej debaty na temat śmierci. Autor gromadzi wiele argumentów i podejmuje polemikę z poglądami przeciwnymi nauczaniu Kościoła. Po przeczytaniu całej pracy jej uważny czytelnik ma całościowy obraz rzeczywistości umierania i śmierci oraz zyskuje wieloaspektowy ogląd wyzwań moralnych, które jawią się w tej perspektywie. Interdyscyplinarność rozważań stanowi istotny walor książki, która wskazuje na konieczność przewyciężenia redukcjonistycznej wizji procesu umierania, starając się ukazać go od strony biologicznej, socjologicznej, psychologicznej, prawnej i teologicznej.

Zasługą Autora jest precyzyjne określenie poszczególnych pojęć i odróżnienie prawa do śmierci od prawa do godnej śmierci. Ukazane w kontekście kultury eutanatycznej domaganie się prawa do śmierci zostało skonfrontowane z całością opieki paliatywnej, która obejmuje

trwanie przy chorym i umierającym oraz świadczenie mu adekwatnej pomocy zgodnej z jego osobową godnością. Praca łączy w sobie teoretyczne wyjaśnienie skomplikowanych kwestii relacji troski o życie i zdrowie z praktycznymi wskazówkami dotyczącymi sytuacji chorego w stanie terminalnym. Ciekawe jest ukazanie niewłaściwości postawy paternalistycznej, która nie pozwala pacjentowi na spokojne przekroczenie granicy życia i śmierci. Śmierć godna człowieka zostaje ukazana jako przeciwwaga dla twierdzeń o życiu niewartym życia. Pełna humanizmu i wyrozumiałości narracja trudnych zagadnień ujawnia dogłębne zrozumienie przez Autora kwestii fundamentalnej wartości życia ludzkiego, które jest wpisane w odwieczny plan miłości Bożej.

Autor jawi się jako wnikliwy badacz i otwarty na kontrargumenty polemista, który przejrzyście referuje przebieg dyskusji bioetycznej i jasno formułuje swoje stanowisko zgodne z nauczaniem Kościoła. Ks. Kumór dokładnie analizuje poszczególne aspekty złożonego zagadnienia ludzkiego przemijania i dokonuje właściwych rozróżnień prowadzących do wyraźnego sformułowania postulatów wskazujących formę zaangażowania się na rzecz Ewangelii życia. Praca może stać się pomocnym przewodnikiem w podejmowaniu rozważnych decyzji w obliczu grożącej śmierci.

Prof. dr hab. Andrzej Derdziuk OFM^{Cap}

Wstęp

Prawo do życia jest podstawowym prawem człowieka, które zostało dane jako istocie rozumnej i wolnej, na którym opierają się wszystkie prawa ludzkie. Ten dar życia został udzielony człowiekowi w charakterze misji, którą powinien podjąć i wypełnić. A zatem życie ludzkie jawi się zarówno jako wartość osobowa, odpowiadająca godności człowieka, jak i jego transcendentne powołanie. W związku z powyższym prawo do śmierci wydaje się być zupełnie sprzeczne z prawem do życia. Jeżeli życie człowiek pojmuje w kategoriach fundamentalnych potrzeb, to prawo do życia nakłada bezwarunkową ochronę życia, a tym samym wyklucza jakąkolwiek formę zadawania śmierci. W medycynie walka o życie nie tylko wynika z przysięgi Hipokratesa, ale stanowi podstawowy obowiązek zawodowy lekarza. A zatem, jak pogodzić obowiązek ratowania życia ludzkiego z sytuacją, w której człowiek upomina się o prawo do śmierci?

W debacie współczesnej to zagadnienie nabiera szczególnego znaczenia zarówno w przypadku rezygnacji z uporczywej terapii jak i eutanazji. W obu powyższych sytuacjach mamy do czynienia z odwoływaniem się do argumentu godnej śmierci. Zasadnym jest zauważenie, że mówienie o prawie do śmierci bywa często podważane jako absurdalne. Jak słusznie zauważa Barbara Chyrowicz, posiadanie „prawa do” zakłada, że istnieje ktoś, kto jest użytkownikiem tego prawa. A ponieważ śmierć jest koniecznością człowieka, w związku z powyższym nie może być prawem, jest nieuchronnym imperatywem. Co więcej, prawo zakłada, że podmiot tego prawa mógłby z danego mu przywileju nie skorzystać, tymczasem śmierć stawia człowieka w sytuacji bez wyjścia¹. Jak zatem można mówić o prawie do śmierci? Czy

¹ Por. B. CHYROWICZ, *Prawo do życia – prawo do śmierci - prawo do wolności*, [w:] *Eutanazja: prawo do życia – prawo do wolności*, red. B. CHYROWICZ, Lublin 2005, s. 6–7.

może istnieć takie prawo? Należy również zaznaczyć za Wojciechem Bołozem, że każde uprawnienie, jeżeli ma być rzeczywistym przywilejem, to powinno również posiadać równoważnik w postaci czyjś obowiązek. Tak więc, jeżeli umierający miałby prawo do śmierci, to drugi człowiek miałby obowiązek zabicia go. Na kim miałby spoczywać ten obowiązek – na lekarzu? Gdyby nawet przyjąć, że spoczywa on na lekarzu, to pojawia się kolejne pytanie: na podstawie jakich racji lekarz miałby obowiązek przyspieszenia śmierci człowieka terminalnie chorego, czy też w stanie wegetatywnym². Tak więc prawo do śmierci rozumiane jako uprawnienia do zadawania sobie bądź drugiemu człowiekowi śmierci, takie prawo do śmierci nie istnieje. Czy zasadnym więc w perspektywie odpowiedzialności za życie, wydaje się stawianie pytania o prawo do godnej śmierci? W dobie rozwoju medycyny i możliwości przedłużania życia czy też odraczania śmierci, pytanie wydaje się jak najbardziej racjonalne.

Zanim jednak zapytamy o prawo do godnej śmierci, należy zauważyć, że w życie człowieka od samego początku zostały wpisane cierpienie i śmierć. Wyeliminowanie pytania o śmierć w życiu człowieka byłoby zarazem usunięciem pytania o sens ludzkiego życia. Z tego też powodu śmierć należy uznać za najważniejszą, a na pewno najbardziej angażującą kwestię egzystencjalną. Wraz z wyodrębnieniem się na początku lat siedemdziesiątych XX w. samodzielnej dyscypliny, jaką jest bioetyka, zaczęły powstawać liczne dokumenty dotyczące prawa człowieka do godnej śmierci. Niemniej jednak należy podkreślić, że istnieją dwie zasadniczo różne interpretacje tego sformułowania, co też uwidacznia się w debacie publicznej. Zwolennicy bioetyki personalistycznej rozumieją prawo umierającego jako możliwość rezygnacji z terapii przedłużających życie. Za tą koncepcją opowiadają się dokumenty Magisterium Kościoła jak Katechizm Kościoła Katolickiego nr (2278–2279) oraz encyklika *Evangelium vitae* w numerze 65. Stanowisko powyższe opiera się na założeniu, że każdy człowiek, ma prawo do życia zagwarantowane konstytucyjne, prawo to ukonkretnia

² Por. W. BOŁOZ, *Bioetyka i prawa człowieka*, Warszawa 2007, s. 187.

się u człowieka zbliżającego się do swego kresu jako prawo do godnej śmierci. To znaczy prawo do godnego, niezakłóconego przez medycynę i naturalnego umierania.

Z kolei zwolennicy bioetyki utylitarystycznej rozumieją powyższe prawo do spokojnej i godnej śmierci jako prawo do przyspieszania śmierci czy też jej wyboru. Coraz częściej w debacie bioetycznej spotykamy nagłaśniane przypadki żądania człowieka cierpiącego bądź jego rodziny, skrócenia życia, ponieważ uważają, że ma on do tego prawo. W sprawie prawa wyboru czasu swojej śmierci zabierają głos również niektórzy etycy czy filozofowie, przyznając prawo do zadawania śmierci tam, gdzie nie ma określonej przez nich jakości życia.

Śmierć jest nieuniknionym faktem życia ludzkiego. Określenie godna śmierć ma sens w kontekście stworzenia warunków możliwie godnych człowieka. Należy podkreślić, że pojęcie godnego umierania nabrało wyjątkowego znaczenia w obliczu narastającej atomizacji oraz izolacji społecznej ludzi starych, schorowanych czy też w stanie wegetatywnym. Umieszczanie osób starych, chorych poza rodzinnym kręgiem, bez emocjonalnego wsparcia bądź też zainteresowania, rodzi wątpliwości co do oceny godności śmierci człowieka. Niestety, wciąż nurtująca jest kwestia śmierci niegodnej człowieka jako osoby, a tym samym sprowadzająca się do wstydliwego faktu zakończenia życia. Warte zauważenia jest, że moment śmierci w wielu wypadkach następuje w klimacie cierpienia, lęku, osamotnienia czy też niezrozumienia. Człowiek stary, cierpiący, a tym samym bliski śmierci jest często usunięty na margines życia społecznego, jako człowiek zupełnie przeszkadzający cywilizacji hedonistycznej. Jego śmierć wówczas nie budzi żadnej refleksji, ponieważ jest przytłoczona ciągłym dążeniem do nowych funkcji oraz dóbr w stechnicyzowanym społeczeństwie. W ten sposób rzeczywistość śmierci w dużych aglomeracjach jest wypierana ze świadomości człowieka.

Z perspektywy ludzkiego doświadczenia, śmierć jawi się jako zjawisko nieuchronne, dlatego między innymi ważne jest dla człowieka, jak umiera. Kongregacja Nauki Wiary w Deklaracji o eutanazji mówiąc o zmianach kulturowych, które wywierają wpływ na sposób

patrzenia na śmierć i cierpienie, przypomniła, że każdy człowiek ma prawo do umierania w spokoju z zachowaniem godności ludzkiej i chrześcijańskiej³. Odwołując się do powyższego prawa, ważnym jest, aby podejmować na nowo refleksję moralną nad umieraniem i śmiercią. Bowiem w dobie rozwoju techniki medycznej, pojawia się problem moralny związany z końcem życia, a dotyczy zachowania dwóch wartości: z jednej strony szacunku dla ludzkiego życia, z drugiej zaś godności śmierci. A zatem we współczesnej debacie bioetycznej istnieją dwie krańcowe tendencje. Pierwsza skupia zbyt dużą uwagę na „łagodnym umieraniu”, druga z kolei na ochronie życia i przedłużaniu go za wszelką cenę. Zwolennicy pierwszej opcji stoją na stanowisku, że życie można skracać, zwłaszcza w jego końcowej fazie, gdy pojawia się ból i cierpienie. Przeciwnicy z kolei, broniąc świętości życia, uważają, że życie pogrążone nawet w cierpieniu ma swoją wartość i nic nie traci ze swej godności. Tak więc czymś zrozumiałym jest, że człowiek stawia pytanie, czy może przyspieszyć śmierć, skracać cierpienie, a tym samym uwalniając człowieka od bólu i lęku, które wydaje się, że bardziej odpowiada godności człowieka. Procesowi umierania bardzo często towarzyszy cierpienie. W kontekście cierpienia najczęściej pojawia się pokusa eutanazji. Eutanazja jest pytaniem współczesnego człowieka o sens cierpienia i godną śmierć. Czy człowiek ma prawo do dysponowania ludzkim życiem i śmiercią? Czy eutanazja jest godną człowieka śmiercią? Z kolei opieka paliatywna staje przed dylematami, czy należy kontynuować sztuczne podtrzymywanie życia, czy podejmować reanimację u człowieka terminalnie chorego, czy też wolno z niej zrezygnować, a tym samym pozwolić człowiekowi spokojnie umrzeć? Jak długo należy podtrzymywać życie obciążone cierpieniem? A zatem czy w imię odpowiedzialności za życie, które realizowane jest w opiece paliatywnej, można respektować prawo do życia bez uznania prawa do śmierci? Powyższe pytania dotyczące umierania i śmierci, a stawiane we współczesnej debacie bioetycznej, gdzie medycyna

³ Por. KONGREGACJA NAUKI WIARY, *Deklaracja o eutanazji* Iura et bona, [w:] K. SZCZYGIEŁ, *W trosce o życie. Wybrane dokumenty Stolicy Apostolskiej*, Tarnów 1998, s. 337–338.

może przedłużać życie, jak również wydłużać sam proces umierania, są przede wszystkim pytaniem o godną śmierć człowieka i prawo do niej.

Śmierć we współczesnej kulturze nie jest postrzegana jako powrót człowieka do swego Stwórcy. Bardzo często zakrywa się rzeczywistość śmierci, unika się publicznych debat na temat jej głębszego sensu, a w chwilach cierpienia proponuje się opcję eutanatyczną, którą propagatorzy uważają za godną człowieka. A zatem nasuwa się pytanie: czy prawo do godnej śmierci musi oznaczać działanie przeciw życiu, a tym samym żądanie eutanazji? Jak zauważa Jan Paweł II, powstał swego rodzaju spisek przeciw życiu. „Świętość życia” proponuje się zastąpić bardzo modnym określeniem „jakości życia”, która ma służyć usprawiedliwieniu eutanazji. Wszystkie sprawy człowieka stają się przedmiotem umowy i negocjacji. Pierwotne i niezbywalne prawo do życia poddaje się debacie publicznej lub też zostaje ono zanegowane na mocy głosowania parlamentu czy też z woli społeczeństwa. Postępująca utrata wrażliwości na Boga i drugiego człowieka sprawia, że człowiek nie potrafi autentycznie pochylić się nad sensem swojego istnienia. Człowiek wykorzystując zdobycze techniki, pragnie programować i kontrolować koniec życia ludzkiego. Współczesna medycyna stwarza możliwość „technologicznej nieśmiertelności”, być może w przyszłości zapanuje definitywnie nad śmiercią człowieka.

Niniejsza monografia jest próbą spojrzenia na fenomen umierania i śmierci oczyma teologa oraz dokonania analizy tego zagadnienia z punktu widzenia teologii moralnej. Celem niniejszej publikacji jest ukazanie rozumienia godnej śmierci człowieka w debacie publicznej w kontekście problemu eutanazji, a w konsekwencji zachowania prawa człowieka do godnej śmierci. W opinii zwolenników eutanazji godna śmierć człowieka to jest śmierć bez bólu, stanowi ona wartość, którą należy osiągnąć nawet kosztem skrócenia życia. Wobec takiego rozumienia godnej śmierci nie można pozostać obojętnym.

Doświadczenie cierpienia w umieraniu oraz przeżywanie go w sposób osobisty jest najtrudniejszą próbą dla człowieka. Należy zauważyć, że nie samo cierpienie oraz umieranie, ale przeżywane w sposób samotny, stają się powodem najtrudniejszych dylematów moral-

nych oraz pokusą szybkiego zakończenia życia. Dlatego też zasadnym jest pokazanie motywów eutanazji, rozumienie eutanazji jak również argumentów zwolenników i przeciwników prawa do śmierci. Samo pojęcie eutanazji jest ambiwalentne, polega na zadaniu śmierci, a w samym pojęciu eutanazji zawiera się to, czego poszukujemy – godna śmierć.

Opieka paliatywna to alternatywa dla zwolenników eutanazji, którzy propagują, iż eutanazja jest realizacją prawa człowieka do godnej śmierci. Ponieważ umieranie dokonuje się najczęściej w cierpieniu, dlatego też pojawia się między innymi pokusa eutanazji, a zatem wołanie o eutanazję jest swoistą próbą wyeliminowania cierpienia.

W dobie rozwoju techniki medycznej wyłania się konflikt wartości, z jednej strony obowiązek ratowania życia, a z drugiej pozwolenia na śmierć. W przypadku wartości ludzkiego życia tym konfliktem staje się wartość godnej śmierci. Dlatego też spojrzenie na granicę śmierci człowieka musi dokonać się niejako z dwóch stron – zaniechania działań nadzwyczajnych utrzymujących przy życiu, jak również działań służących do zaniechania czynności życiowych człowieka. A zatem należy przyjrzeć się bliżej sytuacjom granicznym życia ludzkiego w perspektywie realizacji prawa do godnej śmierci. Naszkicowane zostaną niektóre problemy moralne związane z realizacją prawa do godnej śmierci, które w świetle bioetyki personalistycznej mogą stać się szansą człowieka na realizację godnej śmierci.

Warto nadmienić, że kontekst, w jakim pojawia się żądanie prawa do godnej śmierci, sugeruje także współczesne podejście do życia, a zwłaszcza gdy spotyka człowieka cierpienie i rozpoczyna się proces umierania. Dlatego należy skorzystać ze współczesnych osiągnięć nauk empirycznych o człowieku oraz refleksji filozoficznej, antropologicznej i ściśle etycznej. Bowiem to, co w umieraniu jest najważniejsze, to wymiar osobowy. W ten sposób zarysowuje się także droga działania Kościoła; droga, którą powinno pójść duszpasterstwo zwłaszcza szpitalne, odpowiedzieć na moralne wyzwania zlaicyzowanego społeczeństwa.